

SUFIZM W POLITYCE, POLITYKA W SUFIZMIE

TURCJA W LATACH 1958-2001

AGATA MARIA KARBOWSKA

SUFIZM W POLITYCE,
POLITYKA W SUFIZMIE

Agata Maria Karbowska

**Sufizm w polityce,
polityka w sufizmie
Turcja w latach 1958-2001**

Kraków 2022

Agata Maria Karbowska
Uniwersytet Jagielloński, Kraków
ID <https://orcid.org/0000-0001-6261-8584>
✉ agata.karbowska@uj.edu.pl

© Copyright by Agata Maria Karbowska, 2022

Recenzje
prof. dr hab. Ewa Siemienieć-Gołaś
dr hab. Wiesław Lizak

Redakcja
Justyna Wójcik

Projekt okładki
Marta Jaszczuk

ISBN 978-83-8138-820-7 (druk)
ISBN 978-83-8138-821-4 (PDF)
<https://doi.org/10.12797/9788381388214>

Publikacja dofinansowana przez Wydział Studiów Międzynarodowych
i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA
ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43
e-mail: publishing@akademicka.pl
<https://akademicka.pl>

Spis treści

Zasady zapisu nazw i transkrypcja	7
Wykaz skrótów.....	8
Wstęp	9
I. Polityczny islam	23
II. Powstanie mistycyzmu muzułmańskiego na Bliskim Wschodzie	37
2.1. Sufizm – podstawy.....	38
2.2. Bractwo nakszbandijja.....	41
2.2.1. Twórca bractwa Bahā' ad-Dīn Naqšband Buḥārī i jego nauka ...	44
2.2.2. Rozwój nakszbandijji	47
2.2.3. Narodziny nakszbandijji-ḥalīdiyyi	48
2.2.4. Rytuał modlitewny i obrzędowość	55
III. Bractwo nakszbandijja w Imperium Osmańskim i Republice Tureckiej....	61
3.1. Nakszbandijja-ḥalīdiyya w dobie reform tanzimatu	62
3.2. Rządy Abdulhamida II i młodoturków: panislamizm, nacjonalizm, modernizm i odpowiedź nakszbandijji	68
3.3. Prowokacja kemalizmu: miejsce islamu w Turcji w kontekście sekularyzacji i okresu jednopartyjnego (1923-1945)	80
3.3.1. Polityka religijna Mustafy Kemala i reakcja bractwa nakszbandijja.....	83
3.4. Opozycja nakszbandijji względem sekularyzmu i pierwsze próby wkroczenia partii islamistycznych na scenę polityczną (1946-1957)....	91
IV. Aktywna polityka bractwa nakszbandijja (1958-2001)	105
4.1. Nowe formy zaangażowania nakszbandijji (1958-1969): Mehmet Zahid Kotku	105
4.2. Działalność polityczna nakszbandijji (1970-1979)	122
4.3. „Państwo w państwie”? Zakres autonomicznych działań nakszbandijji w latach 1980-1993.....	143
4.4. Droga ku przejściu władzy w państwie przez partię islamistyczną (1994-2001).....	172

V. Postrzeganie szajchów Kotku i Coşana oraz wspólnoty İskenderpaşa na podstawie badań terenowych	195
5.1. Mehmed Zahid Kotku: myśl i dziedzictwo	195
5.2. Mahmud Esad Coşan: postać i poglądy	205
5.3. Wspólnota İskenderpaşa: założenia i działalność	215
VI. Zakończenie	221
Załącznik 1. Łańcuch mistrzów nakszbandijji-ḫalīdiyyi	231
Załącznik 2. Zdjęcia	233
Załącznik 3. Kwestionariusz	234
Bibliografia	235
Streszczenie	285
Summary	287
Indeks osobowy	289

Zasady zapisu nazw i transkrypcja

Dawne imiona, nazwy i terminy arabskie oraz osmańskie zostały przetranskrybowane za pomocą znaków polskich ISO, natomiast dla nazewnictwa używanego od momentu utworzenia Republiki Tureckiej zastosowano współczesną pisownię turecką, obowiązującą od wprowadzenia reformy języka w 1928 roku. Nie transkrybowano nazw istniejących już w języku polskim, jak szariat, kalif, wezyr itp. Decyzja co do pisowni była problematyczna w kilku przypadkach: po pierwsze, w nazwach geograficznych rzadziej używanych, po drugie, w nazwach etymologicznie niearabskich, ale w arabskim zdominowanych, po trzecie, terminów zapisywanych po polsku dwojako. Aby ułatwić polską deklinację nazw, sprawdzono, który zapis dominiuje, i zachowano pisownię polskojęzyczną wyrazów arabskich, jeśli przeważała.

Wymowa dźwięków oznaczonych literami współczesnego alfabetu tureckiego:

c czytaj *dż* (cema*a* – dżema*a*)

ç czytaj *cz* (Çelebi – Czelebi)

ğ czytaj po: *a, ı, o, u* – jak przedłużoną samogłoskę poprzedzającą (Erdoğ*an* – Erdoaa*n*)

po: *e, i, ö, ü* – jak *j* (Derneğ*i* – Derneji)

ı czytaj *y* (Ocaklar*ı* – Odżaklary)

j czytaj *ż* (Japonya – Żaponja)

ş czytaj *sz* (Coşan – Dżoszan)

v czytaj *w* (vakf – wakf)

y czytaj *j* (yüksek – jüksek)

^ nad samogłoskami czytaj jak ich przedłużenie (Talât = Talaat) oraz ze zmiękczeniem poprzedzających je spółgłosek: *g, k, l* (Kâmil = Kiamil)

Wykaz skrótów

CHP	– Republikańska Partia Ludowa (Cumhuriyet Halk Partisi)
NPP	– Narodowa Partia Pracy (Milliyetçi Çalışma Partisi)
NPZ	– Narodowa Partia Zaufania (Millî Güven Partisi)
PC	– Partia Cnoty (Fazilet Partisi)
PD	– Partia Demokratyczna (Demokrat Parti)
PDL	– Partia Demokratycznej Lewicy (Demokratik Sol Partisi)
PDT	– Partia Demokratycznej Turcji (Demokrat Türkiye Partisi)
PGNWP	– Partia Gruntów, Nieruchomości i Wolnej Przedsiębiorczości (Toprak, Emlak ve Serbest Teşebbüs Partisi)
PKK	– Partia Pracujących Kurdystanu (Partiya Karkaren Kurdistan)
PL	– Partia Ludowa (Halkçı Parti)
PLD	– Partia Ludowej Demokracji (Halkların Demokratik Partisi)
PLN	– Partia Ładu Narodowego (Millî Nizam Partisi)
PND	– Partia Nacjonalistyczno-Demokratyczna (Milliyetçi Demokrasi Partisi)
PNR	– Partia Narodowa Republikańsów (Cumhuriyetçi Millet Partisi)
PNT	– Partia Nowej Turcji (Yeni Türkiye Partisi)
PO	– Partia Ojczyzniana (Anavatan Partisi)
POI	– Partia Ochrony Islamu (İslam Korunma Partisi)
PON	– Partia Ocalenia Narodowego (Millî Selâmet Partisi)
POO	– Partia Ochrony i Oczyszczenia (Aritma Koruma Partisi)
PR	– Partia [Zdrowego] Rozsądku (Sağduyu Partisi)
PRCh	– Partia Rolników i Chłopów (Çiftçi ve Köylü Partisi)
PRL	– Partia Rad Ludowych (Halk Şuralar Fırkası)
PRN	– Partia Rozwoju Narodowego (Millî Kalkınma Partisi)
PRN	– Partia Ruchu Narodowego (Milliyetçi Hareket Partisi)
PS	– Partia Sprawiedliwości (Adalet Partisi)
PSD	– Partia Słusznej Drogi (Doğru Yol Partisi)
PSS	– Partia Sprawiedliwości Społecznej (Sosyal Adalet Partisi)
PSz	– Partia Szcześliwości (Saadet Partisi)
PUL	– Partia Umiarkowanych Liberalów (Mutedil Hürriyetperveran Fırkası)
PW	– Partia Wolności (Hürriyet Partisi)
PWJ	– Partia Wielkiej Jedności (Büyük Birlik Partisi)
PWT	– Partia Wielkiej Turcji (Büyük Türkiye Partisi)
PWZ	– Partia Wielkiej Zmiany (Büyük Değişim Partisi)
PWZ	– Partia Wolności i Zgody (Hürriyet ve İtilaf Fırkası)
PZ	– Partia Zaufania (Güven Partisi)
RNPCh	– Republikańsko-Narodowa Partia Chłopska (Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi)
RP	– Partia Dobrobytu (Refah Partisi)
RPZ	– Republikańska Partia Zaufania (Cumhuriyetçi Güven Partisi)
SN	– Spojrzenie Narodowe (Millî Görüş)
SPL	– Socjaldemokratyczna Partia Ludowa (Sosyaldemokrat Halk Partisi)
TPK	– Turecka Partia Konserwatywna (Türk Muhafazakar Partisi)
TPR	– Turecka Partia Robotnicza (Türkiye İşçi Partisi)

Wstęp

Rozprawa *Sufizm w polityce, polityka w sufizmie. Turcja w latach 1958-2001* traktuje o złożonym fenomenie wpływu sufizmu na współczesną politykę, mentalność i życie społeczne ludności tureckiej z uwzględnieniem oddziaływania polityki na sufizm. Począwszy od końca I wojny światowej, Turcja znalazła się na skrzyżowaniu wpływów zachodnich i tradycji orientalnych. Obie tendencje można zaobserwować w obyczajach, architekturze, kulturze, religii oraz funkcjonowaniu instytucji państwowych. Krajobraz kulturowy i geograficzny Turcji jest bardzo zróżnicowany – od przybrzeżnych zielonych miast Morza Śródziemnego cechujących się dużym otwarciem na Zachód, po stepowe, wschodnie partie kraju, zamieszkiwane przez konserwatywną ludność. Kształt granic współczesnej Turcji nadał traktat z Lozanny z 1923 roku¹, a kierunek rozwoju na wzór zachodni – twórca Republiki, Mustafa Kemal Atatürk. Dzięki przeprowadzonym przez niego śmiałym reformom państwo, do tej pory opierające się na prawie muzułmańskim i znaczącej roli religii, stało się, przynajmniej w teorii, świeckie. W Turcji islam w wyjątkowy sposób związał się z nacjonalizmem, stając się wyznacznikiem tożsamości mieszkańców. Chociaż różnorodny turecki islam polityczny podważał zasadność sekularnych elementów i europejskiej identyfikacji historycznej, na której oparto ideologię kemalizmu, większość Turków nie dostrzegała sprzeczności między islamem a swoim przywiązaniem do symboli kemalistowskich. Symbole te odbierano jako integralną część tożsamości narodowej². Ideologia Atatürka niezmiennie stanowi jedną z ważniejszych determinant współczesnej polityki Turcji, której kształt zależy również od innych czynników. Jednym z nich jest wpływ środowisk muzułmańskich, szczególnie ważna pozostaje rola polityków wywodzących się z kręgów bractwa nakszbandijja. To właśnie ten ruch wspierał łączenie pewnych elementów sekularyzmu z islamem, wykształcał dynamiczne interakcje w społeczeństwie i generował nowe rozwiązania.

Jedną z ważniejszych odmian tureckiego islamu politycznego jest jeszcze niedostatecznie zbadana muzułmańska religijność ludowa, połączona ze specyficznym, tradycyjnym światopoglądem. Bodaj najbardziej charakterystycznym fenomenem w tym zakresie jest sufizm, czyli ascetyczna ścieżka prowadząca do Boga³. Ta

¹ *Treaty of Lausanne*, [on-line], http://wwi.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne – 28 VII 2015.

² R. Tapper, N. Tapper, *'Thank God We're Secular!' Aspects of Fundamentalism in a Turkish Town*, [w:] L. Caplan (ed.), *Studies in Religious Fundamentalism*, New York: SUNY Press, 1987, s. 51-78.

³ Więcej na ten temat: J.S. Trimingham, *The Sufi Orders in Islam*, New York: Oxford Univ. Press, 1998.

mistyczna forma islamu rozwijała się w świecie muzułmańskim od początku jego istnienia. Sufizm odcisnął piętno na sposobie praktykowania religii w wielu krajach arabskich, Afryce Północnej, Turcji i Azji Środkowej⁴. Ruchy sufickie kształtowały się w procesie trwającym kilka wieków; były złożonym zjawiskiem, na które wpływ miało chrześcijaństwo, nauka i filozofia grecka, hellenistyczna, neoplatońska, hinduska, buddyzm, a także kultura i religia irańska oraz nauki Mahometa⁵. Zasadniczo sufizm jest trudny do opisanie i skonceptualizowania, co wynika z jego niezwyklej różnorodności, bogactwa przejawów doktrynalnych i organizacyjnych oraz stopni wtajemniczenia. Paradoksalnie fenomen ten nie ma jednej wyczerpującej definicji. Po jego rozejściu się z teologią filarami sufizmu stały się asceza i medytacja nad naturą człowieka i jego postępowaniem w obliczu Boga albo nad zawartą w Koranie ideą Boga⁶. Mistycyzm jako bliskość Najwyższego względem człowieka opierał się na medytacji związanej z miłością do Absolutu, który był jej jedynym przedmiotem. Szczególnie intensywna miała doprowadzić do fizycznego z Nim połączenia.

Mistycy muzułmańscy byli samotnikami, przeważnie znajdowali się poza społeczeństwem. Gardzili sprawami doczesnymi, preferowali natomiast życie w ubóstwie, pobożność, umartwianie się, modlitwę oraz ćwiczenie ducha. Mistycy suficy nie skupiali się z nadto na kwestiach teologicznych, ponadto wyrzekali się osobistych dążeń i rozkoszy, czego wyrazem było nieprzywiązywanie wagi do ubioru, mieszkania czy jedzenia⁷. Praktykami stosowanymi najwcześniej w celu oderwania się od doczesności, osiągnięcia ekstazy, by zintensyfikować poznanie Najwyższego, była *sama*⁸, czyli słuchanie muzyki i poezji, oraz *dikr*⁹. Podstawową zasadą, na której opiera się sufizm, jest idea miłości do Boga, przejawiająca się w pełnym Mu podporządkowaniu. Derwisze¹⁰ kierowali się intuicyjną wiedzą suficką, poznaniem i gnozą. Filozofia muzułmańska była bardzo różnorodna, mistycyzm stanowił jej ważną część, a prawie wszyscy filozofowie islamu w różnym stopniu byli z nim związani¹¹. Mistycy suficy są najbardziej – wśród muzułmanów – liberalni, postępowi i otwarci na dialog oraz na inne kultury.

⁴ S.H. Nasr, *Islam: Religion, History, and Civilization*, San Francisco: Harper Collins, 2003, s. 1-25.

⁵ Właśc. Abū l-Qāsim Muḥammad bin ‘Abdallāh bin ‘Abd al-Muṭṭalib bin Hāšim bin ‘Abd Manāf al-Qurašī (zm. 632). W języku polskim przyjęto zapis Mahomet tylko w odniesieniu do osoby proroka, w pozostałych przypadkach imię Muḥammad będzie w pracy zapisywane w transkrypcji arabskiej bądź w pisowni tureckiej. T. Anjum, *Sufism in History and its Relationship with Power*, „Islamic Studies” vol. 45, no. 2, 2006, s. 221.

⁶ Sura *Szczerość wiary*, wers 1-4, [w:] *Koran*, tłum. J. Bielawski, Warszawa: PIW, 2004.

⁷ R. Graves, *Introduction*, [w:] I. Shah, *The Sufis*, New York: Anchor Books, 1990.

⁸ Ar. *sama*, tur. *sema* – zaślubiny nocy lub noc zjednoczenia.

⁹ Ar. *dikr* – wspomnianie, powtarzanie imion Boga w rytualny sposób, aby wpaść w trans i wyzwoić duszę spod doczesnych namiętności oraz oddać Bogu cześć.

¹⁰ Per. *darwīš* – członek muzułmańskiego bractwa religijnego o charakterze mistycznym, dosłownie – żebrzący, ascetyczny, wędrowny mnich muzułmański (ar. *faqīr*).

¹¹ O. Leaman, *Krótkie wprowadzenie do filozofii islamu*, tłum. M. Lipszyc, Warszawa: Fundacja Aletheia, 2004, s. 20-21.

Żywotność bractw sufickich we współczesnej Turcji wiąże się z ich kondycją w Imperium Osmańskim. Dzieliły się one na bractwa sekretne i o ustalonej pozycji, posiadające sprawną organizację i skodyfikowane rytuały. Często były opłacane z wakifów finansowanych przez sułtanów czy prominentów. Najbardziej rozpoznawalne z tych bractw są: bektaszijja, nakszbandijja, mewlewijja, halwetijja oraz ich odgałęzienia. Na ośrodki swej działalności wybierały miasta, skąd rekrutowały adeptów, pochodzących głównie z wyższych warstw społecznych. Każda szkoła posiadała własny sztandar, wyróżniające nakrycie głowy, formuły recytacji i charakterystyczny ceremoniał. Powstawała wokół osoby mistrza, czyli sławnego *şayha*¹².

Nakszbandijja jest jedną z najpopularniejszych szkół mistycznych w islamie, obszar jej oddziaływania rozciąga się od Chin, Indonezji, przez Indie, Azję Środkową, po Turcję, Bałkany i Półwysep Arabski. Do Turcji przywędrowała z Azji Środkowej dzięki mulle Abd Allahowi Simawiemu. Założona przez niego w Stambule *tekke*¹³ przetrwała do 1925 roku. Osiągnęła wtedy liczbę pięćdziesięciu dwóch wspólnot. Jej odrodzenie nastąpiło dopiero w połowie lat 50. XX wieku, głównie wśród Kurdów¹⁴. Aby zrozumieć współczesną rolę nakszbandijji w społeczeństwie, należy prześledzić jej dzieje na przestrzeni wieków oraz przyrzeć się poszczególnym mistrzom, którzy mieli największy wpływ na formowanie się *hālīdiyyi*, gałęzi nakszbandijji.

Bractwo nakszbandijja od wieków w różnych przejawach stanowi część tureckiej historii, kultury, ekonomii, polityki i indywidualnej tożsamości. Podobnie jak inne bractwa sufickie, przeszło ono w ostatnich dziesięcioleciach wewnętrzną transformację i odrodzenie, pomimo narzuconej przez państwo sekularyzacji i represji. Odrodzenie to było związane ze stopniową liberalizacją i integracją tureckiego państwa z rynkiem globalnym. Sieci religijne, społeczne i kulturalne nakszbandijji zdominowane zostały przez stowarzyszenia polityczne i gospodarcze. W odpowiedzi na represje większość bractw stopniowo przekształciła się ze stowarzyszeń stricte religijnych w konkurencyjne, nieformalne stowarzyszenia edukacyjne i kulturalne o religijnych podstawach. Otrzymały one wsparcie ze strony tradycyjnych grup społeczeństwa, które uważały wariant sekularyzacji kemalistów za zbyt radykalny i destrukcyjny w odniesieniu do tureckiej historii i tradycji. Nakszbandijja posiadała strukturę i pomagała w utrzymaniu edukacji religijno-moralnej oraz duchowym rozwoju społeczeństwa muzułmańskiego w Turcji.

W odpowiedzi na wzrost problemów politycznych o zasięgu globalnym nakszbandijja w ciągu ostatnich dekad przeorganizowała się na poziomie wewnętrznym. W pewnym stopniu została zsekularyzowana, a jej poglądy religijne zmodyfikowane przez interesy natury materialnej. Dokładne zbadanie nakszbandijji, na

¹² Pol. szajch – mistrz bractwa sufickiego. *Ibidem*, s. 21.

¹³ Tur. *tekke* – rodzaj klasztoru; budynek lub ich zespół stanowiący siedzibę zakonu mistycznego. W jego skład wchodziły meczet, szkoła (medresa), pomieszczenia dla członków zakonu i pielgrzymujących; mogło znajdować się tam również mauzoleum założyciela szkoły lub innego świętego męża. I. Weismann, *Naqshbandiyya: Orthodoxy and Activism in a Worldwide Sufi Tradition*, London: Routledge, 2007, s. 44-45.

¹⁴ *Ibidem*, s. 1; J. Danecki, *Podstawowe wiadomości o islamie*, Warszawa: Dialog, 2007, s. 413.

przykładzie jej odgałęzienia w postaci wspólnoty İskenderpaşa, umożliwi poznanie tureckiego islamu politycznego i jego wpływu na nakszbandiję. Nakszbandijja wydaje się jednym z najbardziej politycznie aktywnych tarikatów¹⁵ i stanowi punkt odniesienia dla późniejszych ruchów socjopolitycznych w Turcji. Ponadto odegrała znaczącą rolę w kształtowaniu tożsamości muzułmanów w Turcji oraz angażowała się na różne sposoby w sprawy państwa¹⁶.

Nakszbandijja skupiała w sobie tradycje kulturowe i religijne istniejące w Imperium Osmańskim. Dzięki temu stanowiła łącznik między okresem osmańskim a współczesnością. Dzięki sieci licznych członków możliwa była wymiana myśli i przekazywanie norm społecznych. W końcu rozumienie islamu przez tureckich muzułmanów jest w dużej mierze zależne od koncepcji i instytucji sufickich. Na przykład zarówno Millî Görüş¹⁷, jak i potężny ruch Nurcu wyłoniły się z bractwa nakszbandijja.

Społeczeństwo Imperium dzieliło się na niepłacących podatków przedstawicieli rządu sułtańskiego i strażników ładu moralnego oraz pozostawioną samą sobie, obciążoną podatkami masę ludności. W tym patrymonialnym systemie elita sprawowała władzę i strzegła cywilizacji o wielkiej, opartej na muzułmańskich źródłach tradycji. W ciągu wieków właśnie ten zbiór wartości i przekonań decydował między innymi o integracji bardzo różnorodnego Imperium. Elementem spajającym różne warstwy społeczne w dużym stopniu były bractwa mistyczne, takie jak mewlewijja, nakszbandijja czy bektaszijja. Szajchowie, którzy stali na ich czele, mieli znaczące wpływy w wysokich kręgach, także za pośrednictwem miejskich bankierów czy bogatych kupców, którzy świadczyli ważne usługi na rzecz urzędników sułtańskich. Obrona muzułmańskiej wspólnoty i zagwarantowanie jej sprawiedliwości wewnętrznej należały do głównych zadań władcy i urzędników. Z poddany mi sułtan kontaktował się za pośrednictwem przedstawicieli wspólnot, czyli lokalnych liderów grup religijnych, imamów, wielkich mistrzów, konsulów i właśnie szajchów.

Przedział czasowy badań prezentowanych w niniejszej rozprawie wyznaczają lata 1958-2001. Cezura ta nie jest przypadkowa. Za początek tego okresu przyjęto rok, w którym szajch Mehmet Zahid Kotku objął funkcję imama w meczecie İskenderpaşa (stąd nazwa wspólnoty). Od tego też czasu rząd zaczął wprowadzać reformy związane z modernizacją kraju, dzięki czemu nastąpiło rozluźnienie w stosunku do bractw sufickich. Po ponad dwudziestu pięciu latach od zamknięcia mauzoleów i *tekke* derwiszów, zakazania noszenia fezów i turbanów, które zastąpiono zachodnimi kapeluszami lub czapkami, w Turcji dokonały się znaczne zmiany. Z tego powodu należy wyraźnie zarysować tło historyczne, które wpłynęło na bractwa sufickie i politykę wewnętrzną kraju. Szybkość wdrażania reform – możliwa

¹⁵ Ar. *tarīqa*, pol. *tarik*a – droga, ścieżka, w islamie w IX-X wieku nazwa określająca sposób postępowania jednostki mającej skłonności mistyczne, ar. *tarīqat* odnosi się do reguły bractwa sufickiego lub samego bractwa.

¹⁶ M.H. Yavuz, *Islamic Political Identity in Turkey*, New York: Oxford Univ. Press, 2003, s. 134.

¹⁷ Tur. *Millî Görüş* (Wizja Narodu) – ruch religijno-polityczny i seria partii islamistycznych zainspirowanych przez Necmettina Erbakana.

dzięki autorytarnej władzy – była spowodowana chęcią utrzymania i wzmocnienia państwa. Działania kemalistów spotkały się bowiem z zaciętym oporem części obywateli. W tym okresie Trybunały Niepodległości, na podstawie Ustawy o utrzymaniu porządku, wydały 660 wyroków śmierci i 7500 nakazów aresztowań¹⁸. Tego rodzaju działania wywarły wpływ na pogorszenie się pozycji mniejszości. Kemaliści po objęciu władzy, podobnie jak unioniści względem Ormian, zaczęli od rozwiązania kwestii mniejszości kurdyjskiej.

Rok 1993, w którym w tragicznych okolicznościach zginął prezydent Turgut Özal, zamyka okres odradzania się bractw na scenie politycznej, a późniejsze lata kończą współpracę z Partią Ojczyźnianą. Wspólnota İskenderpaşa nie pozostała formalnie wierna żadnej partii politycznej, doprowadziła do realizacji swego głównego celu, czyli przywrócenia władzy politycznej muzułmanom w kraju muzułmańskim. W związku z tym po śmierci prof. Esada Coşana w 2001 roku funkcję lidera objął jego syn Muharrem Nureddin Coşan. Zdecydował on o powrocie do pierwotnej formy tarikatu, co stanowi końcową datę analizowanego przedziału czasowego w niniejszej rozprawie. Cały ten okres charakteryzował się walką bractwa o wprowadzenie islamu do sfery publicznej (szczególnie do należnego jej miejsca w polityce), a także wykorzystywaniem sufizmu przez polityków do pozyskania elektoratu.

* * *

Celem rozprawy jest odpowiedź na pytanie, jaki był wpływ nakszbandiji na politykę wewnętrzną Turcji w czasach, kiedy bractwem tym kierowali szajch Mehmet Zahid Kotku i Esad Coşan. W tym celu krytycznie przeanalizowane zostaną źródła traktujące o tym okresie. Niedostatecznie zbadany do tej pory temat otwiera przed badaczem wiele możliwości. Główny cel pracy wymaga osadzenia bractwa nakszbandijja w konkretnych kontekstach lokalnych oraz dostrzeżenia szerszego kontekstu społecznego kemalistowskiej Turcji. Ponadto prześledzone zostaną kulturowe uwarunkowania społeczeństwa tureckiego, w którym nakszbandijja przybrała specyficzną formę.

Niniejsza rozprawa zmierza do udzielenia odpowiedzi na kilka fundamentalnych pytań:

- Czym była partia islamska w warunkach kemalistowskiej Turcji i w jakich warunkach dokonała się transformacja islamskiego ruchu sufickiego nakszbandijja w partię?
- Jakie rodzaje ruchów religijnych mogą ułatwiać i konsolidować demokrację w społeczeństwie muzułmańskim?
- W jaki sposób partie Erbakana i Özala jako rządzące ugrupowania demokratyczne o islamskim podłożu reformatorskim wpłynęły na politykę kraju?
- Jaki wpływ wywarła polityka kemalistów na struktury bractw muzułmańskich, szczególnie na nakszbandijję?
- Jakie osoby przyczyniły się do uratowania bractw przed ich zaniknięciem?

¹⁸ *Ibidem*.

Bibliografia

Opracowania

- Abbas T., *Contemporary Turkey in Conflict: Ethnicity, Islam and Politics*, Edinburgh: Edinburgh Univ. Press, 2017, <https://doi.org/10.1515/9781474418003>.
- Abd al-Ghani, [w:] *Encyclopaedia Britannica*, Chicago: Encyclopaedia Britannica Inc., 2010.
- ‘Abd al-Qadir al-Jilani, *Utterances of Shaikh ‘Abd al-Qadir al-Jilani (Malfuzat)*, Fort Lauderdale: Al-Baz Pub., 1992.
- Abualrub Jalal, *Muhammad Ibn Abdil Wahhab: His Life-Story and Mission*, Medina: Madinah Publishers and Distributors, 2003.
- Abu-Manneh Butrus, *Khalwa and Râbita in the Khâlidi Suborder*, [w:] M. Gaborieau, A. Popovic, T. Zarcone (dir.), *Naqshbandis: Cheminements et situation actuelle d’un ordre mystique musulman: Actes de la Table ronde de Sèvres: Historical Developments and Present Situation of a Muslim Mystical Order*, Istanbul: Éditions Isis, 1990.
- Abu-Manneh Butrus, *Studies on Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century (1826-1876)*, Istanbul: The Isis Press, 2001.
- Abun-Nasr Jamil M., *Muslim Communities of Grace: The Sufi Brotherhoods in Islamic Religious Life*, New York: Columbia Univ. Press, 2007.
- Acar F., *Turgut Özal: Pious Agent of Liberal Transformation*, [w:] M. Heper, S. Sayarı (ed.), *Political Leaders and Democracy in Turkey*, New York: Lexington Books, 2002.
- Adams Ch., Reinhart A.K., *Kufr*, [w:] J.L. Esposito (ed.), *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World*, Oxford: Oxford Univ. Press, 2009.
- Adams Ch.J., *Maududi and the Islamic State*, [w:] J.L. Esposito (ed.), *Voices of Resurgent Islam*, New York: Oxford Univ. Press, 1983.
- Adams-Helminski C. (ed.), *Women of Sufism: A Hidden Treasure*, Boston: Shambhala, 2003.
- Adel Gholamali Haddad, Elmi Mohammad Jafar, Taromi-Rad Hassan (ed.), *Sufism: An Entry from Encyclopaedia of the World of Islam*, London: EWI Press, 2012.
- Ahmad F., *Military and Politics in Turkey*, [w:] C. Kerslake, K. Öktem, P. Robins (eds), *Turkey’s Engagement with Modernity: Conflict and Change in the Twentieth Century*, New York: Palgrave Macmillan, 2010.
- Ahmad F., *The Late Ottoman Empire*, [w:] M. Kent (ed.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, London: Allen & Unwin, 1984.
- Ahmad F., *The Making of Modern Turkey*, New York: Routledge, 1993.
- Ahmad Kh., Ansari Z.I., *Mawlana Sayyid Abul A’lā Mawdūdī: An Introduction to His Vision of Islam and Islamic Revival*, [w:] Kh. Ahmad, Z.I. Ansari (eds), *Islamic Perspectives: Studies in Honour of Mawlana Sayyid Abdal A’la Mawdudi*, Leicester: Islamic Foundation, 1979.
- Akdoğan Y., *Lider: Siyasi Liderlik ve Erdoğan*, İstanbul: Turkuvaz Kitap, 2017.
- Akhtar Muhammad, *Reformation of Character*, Union City: Nur Publications, 2017.
- Akın Y., *When the War Came Home: The Ottomans’ Great War and the Devastation of an Empire*, Stanford: Stanford Univ. Press, 2018, <https://doi.org/10.1515/9781503604995>.
- Akıncı no. 5, [w:] S. Yalçın, *Hangi Erbakan?*, Ankara: Başak Yayınları, 1994.
- Akmeşe H.N., *The Birth of Modern Turkey: The Ottoman Military and the March to World War I*, London: I.B. Tauris, 2005, <https://doi.org/10.5040/9780755612369>.

- Aksakal M., *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War*, Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2010.
- Aksan V.H., Goffman D., *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2007.
- Akşit B., Coşkun M.K., *Türkiye'nin Modernleşmesi Bağlamında İmam-Hatip Okulları*, [w:] Y. Ak-tay (ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce*, c. 6, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Aksoy M., *Başörtü-türban: Batılılaşma-modernleşme, laiklik ve örtünme*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.
- Akyol M., *What Makes Turkish Islam Unique?*, [w:] C. Arvanitopoulos (ed.), *Turkey's Accession to the European Union: An Unusual Candidacy*, Berlin–Heidelberg: Springer, 2009.
- Albayrak M., *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2004.
- Algar H., *Bahâeddin Nakşibend*, [w:] *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Algar H., *A Brief History of the Naqshbandi Order*, [w:] M. Gaborieau, A. Popovic, T. Zarccone (dir.), *Naqshbandis: Cheminements et situation actuelle d'un ordre mystique musulman: Actes de la Table ronde de Sèvres: Historical Developments and Present Situation of a Muslim Mystical Order*, İstanbul: Éditions Isis, 1990.
- Algar H., *Devotional Practices of the Khalidi Naqshbandis of Ottoman Turkey*, [w:] R. Lifchez (ed.), *The Dervish Lodge: Architecture, Art, and Sufism in Ottoman Turkey*, Berkeley: Univ. of California Press, 1992.
- Algar H., *From Kashghar to Eyüp: The Lineages and Legacy of Sheikh Abdullah Nida'i*, [w:] E. Öz-dalga (ed.), *Naqshbandis in Western and Central Asia: Change and Continuity*, Richmond: Curzon Press, 1999.
- Algar H., *Halidiyye*, [w:] *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 15, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın-ları, 1997.
- Algar H., *Islam and Revolution: Writings and Declarations of Imam Khomeini*, Berkeley: Mizan Press, 1981.
- Algar H., *Jāmi III. and Sufism*, [w:] E. Yarshater (ed.), *Encyclopaedia Iranica*, vol. 14, fasc. 5, London–Boston: Routledge & Kegan Paul, 2008.
- Algar H., *Nakşibendilik*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2007.
- Algar H., *Political Aspects of Naqshbandi History*, [w:] M. Gaborieau, A. Popovic, T. Zarccone (dir.), *Naqshbandis: Cheminements et situation actuelle d'un ordre mystique musulman: Actes de la Table ronde de Sèvres: Historical Developments and Present Situation of a Muslim Mys-tical Order*, İstanbul: Éditions Isis, 1990.
- Algar H., *Said al-Nursi and the Risala-i Nur: An Aspect of Islam in Contemporary Turkey*, [w:] K. Ahmad, Z.I. Ansari (eds), *Islamic Perspectives: Studies in Honour of Mawlana Sayyid Abul A'la Mawdudi*, Leicester: Islamic Foundation, 1979.
- Algar H., *Silent and Vocal dhikr in the Naqshbandi Order*, [w:] A. Dietrich (Hrsg.), *Akten des 7. Kongresses für Arabistik und Islamwissenschaft, Göttingen 15. bis 22. August 1974*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1976.
- Algar H., *Sufism: Principles and Practice*, Oneonta, NY: Islamic Publications International, 1998.
- Algar H., *Wahhabism: A Critical Essay*, Oneonta, N.Y.: Islamic Publications International, 2002.
- Alıcı B., *Türkiye'de Modernleşme ve Animasyon Sineması*, İstanbul: Eğitim Yayınları, 2019.
- Ali-Shah Omar, *The Rules or Secrets of the Naqshbandi Order*, Singapore: Tractus Books, 1998.
- Allen H.E., *The Turkish Transformation: A Study in Social and Religious Development*, Chicago: The Univ. of Chicago Press, 1935.
- Allers Ch., *The Evolution of a Muslim Democrat: The Life of Malaysia's Anwar Ibrahim*, New York: Peter Lang, 2013, <https://doi.org/10.3726/978-1-4539-1126-6>.

Streszczenie

Publikacja *Sufizm w polityce, polityka w sufizmie. Turcja w latach 1958-2001* dotyczy złożonego zjawiska wpływu sufizmu na współczesną politykę, mentalność i życie społeczne ludności tureckiej, z uwzględnieniem oddziaływania polityki na to zjawisko. Współczesna polityka turecka zależy od wielu czynników – jednym z nich są wpływy środowisk muzułmańskich, szczególnie istotna pozostaje rola polityków z bractwa nakszbandijja. Ruch ten sprzyjał asymilacji islamu z pewnymi elementami sekularyzmu, rozwijał dynamiczne interakcje w społeczeństwie i generował nowe rozwiązania. Jedną z najważniejszych odmian tureckiego islamu politycznego jest wciąż niedostatecznie zbadana muzułmańska religijność ludowa, połączona ze specyficznym, tradycyjnym światopoglądem.

Być może najbardziej unikatowym zjawiskiem pod tym względem jest sufizm – ascetyczna ścieżka prowadząca do Boga. Ta mistyczna forma islamu rozwijała się w świecie muzułmańskim od samego początku. Sufizm pozostawił charakterystyczny ślad w sposobie praktykowania religii w wielu krajach arabskich, w Afryce Północnej, Turcji i Azji Środkowej. Od wieków bractwo nakszbandijja było na różne sposoby częścią tureckiej historii, kultury, gospodarki, polityki i indywidualnej tożsamości. Podobnie jak inne bractwa sufickie w ostatnich dziesięcioleciach przeszło wewnętrzną transformację i odrodzenie pomimo narzuconym przez państwo represjom i sekularyzacji. Ożywienie to było związane ze stopniową liberalizacją i integracją państwa tureckiego z rynkiem światowym. Religijne, społeczne i kulturowe sieci nakszbandijji były zdominowane przez stowarzyszenia polityczne i gospodarcze. W odpowiedzi na represje większość tych bractw stopniowo ewoluowała od stowarzyszeń czysto religijnych do konkurencyjnych, nieformalnych, religijnych stowarzyszeń edukacyjnych i kulturalnych. Otrzymały one wsparcie od tradycyjnych grup społecznych, które uznały kemalistowską sekularyzację za zbyt radykalną i destrukcyjną w stosunku do tureckiej historii i tradycji. Nakszbandijja została zorganizowana i działała jako katalizator utrzymania edukacji religijnej i moralnej oraz duchowego rozwoju społeczeństwa muzułmańskiego w Turcji. Przystosowała się do nowych warunków w wyniku zdobytych doświadczeń, ponadto wpływała na politykę wewnętrzną, ale także sama zmieniła się pod wpływem upływającego czasu i polityki państwa. Tłem procesu będą reformy dokonane przez Mustafę Kemala i jego następców oraz prowadzona przez nich polityka wobec religii, a także wpływ tej polityki na bractwa mistyczne, zwłaszcza nakszbandijję.

W publikacji zostało przeanalizowane również znaczenie czynników geograficznych i historycznych dla kształtowania się nastrojów społecznych i sympatii do bractwa. Opracowanie przybliży programy polityczne Partii Porządku Narodowego, Partii Ocalenia Narodowego, Partii Dobrobytu, Partii Ojczyzny, Partii Właściwej Drogi oraz Partii Cnoty, a także biografie prominentów politycznych wywodzących się z nakszbandijji i tworzących polityczny islam oraz ich wpływ na politykę wewnętrzną. Pojawiają się między innymi takie postacie, jak Said Nursi, Mehmet Zahid Kotku, Mahmud Esad Coşan, Necmettin Erbakan, Turgut Özal, Korkut Özal, Süleyman Demirel czy Adnan Menderes.

Słowa kluczowe: sufizm, Turcja, M.Z. Kotku, M.E. Coşan, islam

Summary

Sufism in Politics, Politics in Sufism: Turkey in the Years 1958-2001

The publication *Sufism in Politics, Politics in Sufism. Turkey in the Years 1958-2001* concerns a complex phenomenon of the influence of Sufism on the modern politics, mentality and social life of the Turkish people, taking into account the influence of politics on this phenomenon. The modern Turkish politics depends on many factors – the influence of Muslim environments constitute one of them; the role of politicians from the Naqshbandi brotherhood is still very significant. This movement was favourable to assimilation of Islam with some elements of secularism, developed dynamic interactions in the society and generated new solutions. The Muslim folk religiousness, still insufficiently studied and combined with a specific traditional worldview, constitutes one of the most important variations of the Turkish political Islam.

Sufism, an ascetic path leading to God, is probably the most unique phenomenon in this regard. This mystic form of Islam was developed in the Muslim world from the very beginning. Sufism left a characteristic mark on the way of practicing religion in many Arab countries, North Africa, Turkey and Central Asia. The Naqshbandi brotherhood was for centuries and in many ways a part of the Turkish history, culture, economy, politics and individual identity. Similarly as other Sufi brotherhoods, it underwent, in the last decades, an internal transformation and revival despite secularisation and repression imposed by the state. This revival was connected with the gradual liberalisation and integration of the Turkish state with the world market. Religious, social and cultural networks of the Naqshbandi were dominated by political and economic associations. In response to the repression, most of these brotherhoods gradually evolved from strictly religious associations to competitive, non-formal, religious associations of educational and cultural character. They received support from traditional social groups, which considered the Kemalist secularisation as too radical and destructive in relation to the Turkish history and tradition. The Naqshbandi was organised and acted as a catalyst for maintaining the religious and moral education as well as the spiritual development of the Muslim society in Turkey. It was adjusted to new conditions as a result of acquired experiences. Furthermore, it influenced the internal politics, but was also changed under the influence of the passing time and state politics. Reforms made by Mustafa Kemal and his successors, the politics towards the religion conducted by them, as well as the influence of this politics on mystic brotherhoods, especially the Naqshbandi, constitute the background of the process.

The publication also analyses the importance of geographical and historical factors for shaping social moods and affection for the brotherhood. The elaboration discusses the political programmes of the National Order Party, National Salvage Party, Party of the Prosperity, Party of the Homeland, Party of the Proper Way and Party of the Virtue, as well as biographies of political leaders coming from the Naqshbandi and creating the political Islam as well as their influence on the internal politics. Such persons as Said Nursi, Mehmet Zahid Kotku, Mahmud Esad Coşan, Necmettin Erbakan, Turgut Özal, Korkut Özal, Süleyman Demirel, and Adnan Menderes appear here among other persons.

Keywords: Sufism, Turkey, M.Z. Kotku, M.E. Coşan, Islam

Książka daje konceptualny, teoretyczny i empiryczny wgląd w relacje między sufizmem a polityką na poziomie tureckim. W ten sposób przyczynia się do badań nad islamem politycznym, kładąc nacisk na wpływ nakszbandijji na politykę w Turcji oraz na partie rządzące. Autorka pokazuje, jak islam polityczny pojawił się w polityce tureckiej. Odpowiada na pytania, czy przywódcy nakszbandijji poruszali kwestie polityczne, jak partia rządząca wykorzystała bractwo do osiągnięcia sukcesu wyborczego oraz którzy rządzący i działacze partyjni należeli do nakszbandijji. Książka może być zatem szczególnie interesująca zarówno dla środowiska akademickiego, jak i dla społeczności decydentów politycznych, think tanków, a także innych nieakademickich instytucji badawczych skupiających się na roli sufizmu w tureckiej polityce i na jego wykorzystaniu przez partie opierające się na islamie. Prezydent Turgut Özal jako muzułmanin często manifestował swoje przekonania religijne, zjednując sobie religijnych wyborców. Rządząca obecnie w Turcji Partia Sprawiedliwości i Rozwoju opierająca się na muzułmańskim elektoracie to islamistyczne ugrupowanie, którego przywódca i obecna głowa państwa Recep Tayyip Erdoğan był wśród uczniów szajcha Zahida Kotku i społeczności İskenderpaşa. Prezydent za pomocą reform demokratycznych zmienił ustrój państwowy, zbliżył się do świata muzułmańskiego i przyczynił się do powrotu islamu do życia publicznego.

<https://akademicka.pl>

